

СЕКЦІЯ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 373.3/.5.091.64:(075).011.33:592/599
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2023-103-1>

**ЗОБРАЖЕННЯ СВІТУ ТВАРИН У ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЕКСКУРС**

Сухомлинська Леся Віталіївна,
доктор філософії,
науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та
біографістики

*Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В.О. Сухомлинського*

1408koala@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3055-5392

Метою статті є історичний екскурс у зображення світу живого у навчальній літературі для дітей із метою формування милосердного ставлення до тварин, насамперед тих, що оточують дитину, яких вона зустрічає щодня. Для досягнення мети використано такі **методи**: пошуково-бібліографічний – для систематизації та класифікації джерельної бази в синхронному і діахронному вимірах; аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування – для виокремлення оповідань і казок про тварин із загального контексту літератури для дітей; проблемно-порівняльний метод, який дав змогу охарактеризувати різні тексти, присвячені зображенню світу тварин; біографічний, персоніфікований для з'ясування внеску окремих мислителів та діячів освіти у розгляд питання взаємостосунків «людина – тварина». У **результаті** дослідження з'ясовано, що література для дітей кінця ХІХ – початку ХХ ст., насамперед в особі К. Ушинського, знайомила їх зі світом тварин, прищеплювала милосердя до них. У тексті статті виокремлено тенденції у літературі про тварин, що отримали розвиток у роки Української революції (1917–1921). Незважаючи на нетривалість і короткочасність цього періоду, він вплинув на подальшу стратегію загальнолітературного і видавничого процесу, сприяв українізації, українському національному відродженню. Визначено і розкрито персоналізований, особистісний підхід дитячих письменників до питань виховання милосердного ставлення до тварин; з'ясовано, що йому притаманні діалогічність, спрямованість на комунікацію з дітьми через емоційні, морально-етичні засади. Висвітлено внесок українських дитячих письменників (Н. Забіли, О. Іваненко, О. Копиленка, П. Панча, М. Пригари, М. Трублаїні та ін.) та педагогів (Б. Грінченка, В. Сухомлинського, К. Ушинського) у художньо-образне, емоційно-етичне ознайомлення дітей зі світом тварин, яке формувало у них добре, гуманне ставлення до нього. У статті проаналізовано оповідання, казки, есе дитячих письменників, підкреслено емоційно-ціннісну, естетичну наповненість текстів про тварин. Особливу увагу приділено навчальній літературі для дітей – підручникам, зміст яких розглянуто як квінтесенцію уявлень дорослих про те, як діти мають взаємодіяти з тваринами, ставитися до них. Наголошено, що сучасна гуманітарна література включно з навчально-методичною позбулася ідеологічного й партійно-класового контексту як обов'язкового, необхідного для будь-яких наративів і водночас стала відкритою до всього світу з його здобутками, проблемами й викликами.

Висновки. У результаті аналізу доходимо до загального висновку, що розглядувана проблема хоча й не перебувала у центрі уваги, але мала свою систему координат (література для дітей – навчальна література), яка наповнювала зміст загальних ідей через художньо-образний і пізнавально-світоглядний контекст. З'ясовано, що саме література для дітей уможливила зародження та поширення ідей про бережливе та відповідальне ставлення до тварин спочатку серед дорослих, а потім і серед дітей. Зроблено загальний висновок про перспективність поширення цих ідей: через художню літературу для дітей, а також навчальну літературу як специфічне відгалуження дитячої літератури.

Ключові слова: література для дітей, навчальна книга, світ тварин, діти, освіта, виховання, цінності, історико-педагогічний вимір, персоналія.

REPRESENTATION OF ANIMAL WORLD IN CHILDREN'S LITERATURE: HISTORICAL AND EDUCATIONAL DIGRESSION

Sukhomlynska Lesia Vitaliivna,
Doctor of Philosophy,

Research at the Department of Pedagogical Source Studies and Biographistics

V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine

1408koala@gmail.com

orcid.org/0000-0003-3055-5392

The purpose of the article is a historical excursion into the depiction of the living world in educational literature for children with the aim of forming a compassionate attitude towards animals, primarily those surrounding the child, which he meets every day. The following methods were used to achieve the goal: search and bibliographic, – for systematization and classification of the source base in synchronic and diachronic dimensions; analysis, synthesis, generalization, abstraction to distinguish stories and fairy tales about animals from the general context of children's literature; problem-comparative method, which made it possible to characterize various texts devoted to the depiction of the animal world; biographical, personified to clarify the contribution of individual thinkers and educators to the consideration of the issue of human-animal relationships. **As a result of** the research, it was found that the literature for children of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, first of all, in the person of K. Ushynskyi, she introduced them to the world of animals, instilled mercy towards them. The text of the article highlights the trends in literature about animals that developed during the Ukrainian revolution (1917–1921). Despite the shortness and brevity of this period, it influenced the subsequent strategy of the general literary and publishing process, contributed to Ukrainization, Ukrainian national revival. The personalized, personal approach of children's writers to the issues of fostering a compassionate attitude towards animals is defined and revealed; it was found out that he is characterized by dialogism, focus on communication with children through emotional, moral and ethical principles. The contribution of Ukrainian children's writers (N. Zabyla, O. Ivanenko, O. Kopylenko, P. Panch, M. Prygara, M. Trublaini, etc.) and teachers (B. Grinchenko, V. Sukhomlynskyi, K. Ushynskyi) to the artistic – figurative, emotional and ethical familiarization of children with the world of animals, which formed a good, humane attitude towards it. The article analyzes the stories, fairy tales, essays of children's writers, emphasizes the emotional and valuable, aesthetic content of texts about animals. Special attention is paid to educational literature for children – textbooks, the content of which is considered as the quintessence of adults' ideas about how children should interact with animals and treat them. It is emphasized that modern humanitarian literature, including educational and methodological literature, got rid of the ideological and party-class context as mandatory, necessary for any narratives and at the same time became open to the whole world with its achievements, problems and challenges. **Conclusions.** As a result of the analysis, we come to the general conclusion that the considered problem, although it was not in the center of attention, had its own coordinate system (literature for children – educational literature), which filled the content of general ideas through an artistic and cognitive worldview context. It was found out that it was children's literature that enabled the emergence and spread of ideas about careful and responsible treatment of animals, first among adults, and then among children. A general conclusion is made about the prospects of spreading these ideas: through fiction for children, as well as educational literature as a specific branch of children's literature.

Key words: *children's literature, educational book, animal world, children, education, upbringing, values, historical and pedagogical dimension, personality.*

Вступ. Сьогодні все голосніше й переконливіше лунають заклики здійснити рішучі кроки з метою уникнення кризи життя на нашій планеті, сприяти її виживанню та відновленню. Серед них чільне місце посідають питання співжиття і комфортного співіснування людини і природи. Аргументи й зусилля щодо збереження і примноження живих істот, зокрема тваринного світу, висунуто у топ дискусій багатьох світових організацій. Ці заклики втілено у конкретні кроки, які носять інтегрований і комплексний характер. Вагомою часткою цього процесу є художня література як образно-емоційне освоєння світу, його віддзеркалення у вигляді художніх творів – поезії та прози.

Складовою частиною художньої літератури є література для дітей, написана дитячими письменниками і призначена для читання дітьми різного віку. Вона різна за темами і жанрами, але її об'єднує не лише мистецтво слова, а й виховна спрямованість. Важливим її аспектом є виховання у дітей із самого раннього віку бажання берегти живу природу і проявляти любов та милосердя до живих істот, які живуть поряд або разом із людьми, вчити співіснувати разом.

Аналіз наукових розвідок. Попри актуальність, загальну затребуваність виховання у дітей милосердного ставлення до тварин засобами літератури для дітей ці теми досі не привертала достатньої уваги дослідни-

ків, мало розроблені у вітчизняній педагогічній та історико-педагогічній науці. Хоча у своїх попередніх дослідженнях ми звертали до висвітлення цієї теми (Сухомлинська, 2022), однак цього недостатньо.

Важливою науковою розвідкою для нашого дослідження стали каталоги-путівники – «Колекція «Українська дитяча книга 1885–1923 рр.» Педагогічного музею України» (2015); «Українська дитяча книга 1920-х років у фондах Педагогічного музею України» (2018); «Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України» (2017); «Українська дитяча література 1930-х років у фондах Педагогічного музею України» (2019). У цих каталогах, виданих Педагогічним музеєм України, знаходимо не лише повний бібліографічний опис із розкриттям змісту кожного видання, а й інформацію про художників, видавців, перекладачів та упорядників дитячої художньої і навчальної літератури.

З огляду на предмет нашого вивчення, зазначимо, що в педагогічній і методичній літературі проаналізовано не літературу для дітей як таку, а навчальні книги – читанки, підручники, зміст яких і становить література для дітей. До них належать: монографія Н. Богданець-Білооскаленко, яка аналізує художні твори для дітей у підручниках із читання для початкової школи, що були видані у 50-х роках XIX ст. – 50-х роках XX ст. (Богданець-Білооскаленко, 2014); статті О. Міхна про підручники української мови і літератури часів української революції 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України (Міхна, 2019) та В. Кришмарел про методико-методологічні проблеми підручників із предметів духовно-морального спрямування (Кришмарел, 2014).

Мета дослідження. Розкрити починаючи з XX і до початку XXI ст. маловідомі сторінки літератури для дітей як окремого жанру, так і складника навчальної літератури, що присвячені світу живого, насамперед тваринам; визначити їхню роль у вихованні гуманного ставлення дітей до тварин, що сприятиме виокремленню, збагаченню й урізноманітненню сучасних ідей щодо шляхів і засобів формування у дітей етичних цінностей. Для реалізації мети були поставлені такі **науково-дослідницькі завдання**: прослідкувати розвиток ідей про гуманне ставлення до тварин у дитячій і навчальній літературі XX – початку XXI ст.; розкрити особливості підходів до виховання у дітей доброго ставлення до тварин у різних парадигмах освіти XX і XXI ст.; визначити особистий внесок окремих дитячих письменників у розкриття означеної проблеми; охарактеризувати сучасні провідні тенденції форму-

вання у дітей ціннісного ставлення до тварин засобами художньої літератури для дітей.

Результати. Література для дітей як масове явище виникла наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливе місце у її поширенні належить Костянтину Ушинському. Два підручники його авторства – «Дитячий світ» (1861), перевиданий 50 разів, і «Рідне слово» (1864), що витримав 150 видань накладом більш як 10 млн примірників, були головними навчальними книгами для багатьох поколінь дітей. І донині деякі оповідання К. Ушинського, зокрема про тварин, включають у підручники і збірки для дитячого читання.

Тематика зазначених підручників дуже різноманітна і носить енциклопедичний характер – пізнавальні тексти з географії, природничих наук, історії та оповідання про природу, якій К. Ушинський надавав великого значення і вважав, що багато в чому потрібно вчитися у природи, спостерігати за поведінкою тварин. Так, на прикладі двох собак («Собаки грають») батько пояснює сину важливість поваги і терпіння. У рубриці «Свійські тварини» К. Ушинський із любов'ю описує собак («Бішка»), котів («Васька», «Кіт-хитрун»), козенят, овечок. Це жанрові анімалістичні замальовки, де свійські тварини показані у різних ситуаціях (Ушинський, 1914).

У часи Української революції 1917–1921 рр. національні уряди, незважаючи на буремні події, військовий стан, а звідси й відсутність послідовності та системності, приділяли увагу зародженню еколого-натуралістичного руху, підтримували наукові товариства дослідників природи. Дослідниця цього періоду Л. Пата зазначає: «Як Центральна Рада, так і уряд Скоропадського щедро виділяли кошти на підтримання Київського, Харківського, Полтавського товариств дослідників природи, Київського орнітологічного товариства імені Кеслера, студентських гуртків дослідників природи... У 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства освіти Української держави, яким керувала Софія Русова, працювала Природнича комісія з екскурсійним відділом, що організовував подорожі школярів до визначних пам'яток природи та культури України» (Пата, 2011).

За активної участі С. Русової комісія зробила 3 тис примірників анкет для виявлення історико-культурних та природничих пам'яток і розіслала по Україні з метою спрямування зусиль на збереження як ботаничних, так і зоологічних об'єктів. У статті сучасної дослідниці Л. Чорної наведено деякі пункти однієї з анкет, мета якої – збір

даних про поселення бобрів, про статус земель, де тварини мають лігво, чи дозволено полювання і яких вживають заходів щодо їх охорони (Чорна, 2006).

Ці роки – роки активної діяльності природоохоронця і зоолога Миколи Шарлеманя (1897–1970). Із 1919 р. він працював на посаді зоолога і вченого-консерватора Зоологічного музею Української академії наук, був членом термінологічної комісії Українського наукового товариства. В основі експозиції нині діючого музею є багато експонатів з особистої колекції вченого. У 1920 р. М. Шарлемань опублікував у Києві перший в Україні посібник «Звірї України. Короткий poradnik до визначення, збирання та спостереження ссавців України» (К., 1920). Нині ця книжка є бібліографічною рідкістю.

Першими кроками освітян УНР було звернення до досвіду створення української навчальної літератури – букварів, читанок, граматок, що були підготовлені вчителями й громадськими діячами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Як зазначають сучасні українські історики, «першим етапом у цій роботі було перевидання без змін або ж незначними змінами букварів Б. Грінченка, С. Русової, Т. Лубенця, читанки О. Білоусенка, Т. Лубенця, Б. Грінченка та М. Грінченка... Водночас розпочався процес складання нових підручників» (Борисенко, Телегуз, 2012: 90). Оскільки українська ідея у ці роки тяжіла до сільського способу життя, як тоді вважали, найбільш притаманного українцям, то зміст цих перших навчальних книг був «приспосований до національних традицій, звичаїв і вірувань власного народу» (Борисенко, Телегуз, 2012: 88). Тож відтворення сільського життя було неможливим без зображення природи, рослинного і тваринного світу. Наведемо як приклад підручник Т. Хуторного (Т. Лубенця) «Читанка: Перша книга після граматики» (1917), яка витримала вісім видань, її використовували і в радянський період. У ній поміщено не лише інформаційний матеріал про «свійські тварини та звірята, м'ясоїдні і травоядні», а й багато оповідань про тварин Б. Грінченка, М. Коцюбинського, І. Франката народних казок. Тексти доповнено загадками, приказками, віршиками (Хуторний, 1917).

Інший підручник – читанка П. Ковалевського «Рідний край» (1919), широко використовуваний у школах, містить 13 розділів, які відображають найближче оточення дитини: сім'ю, хату, двір, школу, сад та город, степ, поле, пори року. У читанці поміщено твори переважно українських авторів: Л. Глібова, Є. Гребінки, Б. Грін-

ченка, Т. Шевченка, Я. Щоголіва, матеріали з інших читанок (не вказано, з яких). Оповідання про тварин розкидані по всій книжці, серед них про кицьку, мишку, корову, собаку, коня, свиню, цапа в художньо-образному, літературному поданні. Наприкінці майже кожного тексту поміщено короткі запитання і завдання для дітей: «Розкажіть, хто яких звірів знає та бачив?», «Розкажіть про свою кицьку», «Розкажіть, що знаєте про зайчика, та намалюйте його», а також приказки і прислів'я, скоромовки (Ковалевський, 1919).

Великий внесок у виховання доброго, жалісливого ставлення дітей до всіх живих істот здійснив Б. Грінченко своїми першими книгами для дітей – букварями й читанками. Видана у 1907 р. «Українська граматка до науки читання і писання» (Грінченко, 1907) за його авторства слугувала школярам у період Української революції. У частині, де поміщено невеличкі тексти для читання, багато оповідань про тварин: коня, кізоньку, вовка тощо. У деяких із них автор пропонує, як саме діти мають взаємодіяти з тваринами в певних ситуаціях. Наприклад, в оповіданні «Діти і гніздечко» описано, як діти знайшли в саду гніздечко, де були маленькі пташки, ще без пір'ячка, і принесли їх додому. Тато у них запитав, чи було б добре дітям, коли хтось украв би їх із хати. Діти відповіли, що мама б плакала, і вони також плакали б. А отже, «таке саме горе буде матері-пташці і сим дітям. Діти пожаліли пташок, однесли у сад і посадили у гніздо» (Грінченко, 1907: 25).

У наступному підручнику Б. Грінченка і М. Грінченка «Рідне слово – українська читанка» (1912), який вийшов після смерті письменника й був доопрацьований його дружиною та співавторкою, також багато матеріалів, присвячених тваринам, як і в читанках інших авторів цієї пори, але для нас вона цікава тим, що там поміщено багато творів про тварин самого Б. Грінченка: «Свиня та кінь», «Скривджений вовк», «Журавель і горобець», «Лев», «Олень» та ін. Із 30 параграфів різної тематики є декілька, присвячених тваринам: «Свійські і дикі тварини», «М'ясоїди, травояди, всеїди», «Тварини чотириногі та птахи» (Грінченки Б. та М., 1912).

Але найбільш цікавою для нас є збірка «Розум та почування у живої тварі» (1919), упорядкована Б. Грінченком, а «попереказувана» М. Загірньою (М. Грінченко) (Грінченко, 1918). Дослідники творчості педагога зазначають, що ця книжка побачила світ завдяки доньці письменника Насті, для якої батько вів рукописний журнал «Проліски. Настин часопис», матеріали з якого згодом відбирав і поміщував у львівському дитячому журналі «Дзвоник» (Мовчун, 2013).

Збірку складено з різних текстів, але більша частина – уривки з книги «Розум тварин» (1883) англійського натураліста, сучасника Ч. Дарвіна Дж.-Дж. Роменса, адаптовані для дітей і видані у 1896 р. Цей автор – один із перших європейських зоологів, який стверджував, що тварини мають більш розвинений розум, аніж тоді вважали. У його творах не було повчань і напучувань, які знаходимо в книзі «Розум та почування живої тварі», а отже, внесок Б. Грінченка у зміст цієї дитячої книжки дуже великий. Так, переказуючи різні історії, що підтверджують наявність розуму та емоцій у собаки, Б. Грінченко підкреслює, «що живі тварини мають розум, мають і почування. Розум дає їм змогу розмовляти проміж себе й навіть розуміти, як людина до них заговорить їхньою мовою. Почування роблять живі тварини милосердними, прихильними до тих, хто їм не робить зла. Таким побитом, ми бачимо, що живі тварини так само, як і людина, чують біль, думають, розмовляють (що вони думаючи розмовляють – видно на мавпах), люблять або ворогують, жаліють або сердяться, віддають себе на жертву за других, а винних карають, навіть судять. Правда, не всі живі тварини однакові, не у всіх однаковий розум та почування... От як подумаємо про все це, то стане зрозуміло, що велику неправду робить той, хто мучить або без усякої потреби вбиває живу тварину. Скільки-то є людей, що без ніякої потреби втішаються з стрільцтва і не подумують, що це гріх!» (Грінченко, 1918).

Виокремлені тенденції у ставленні до тварин, що отримали розвиток у роки Української революції, були призупинені зі становленням радянської влади і створенням УСРР. Й хоча період створення української навчальної літератури був нетривалим, він вплинув на подальшу стратегію українського радянського загальнолітературного і видавничого процесу, сприяв українізації, українському національному відродженню 1920-х років.

До дитячої літератури була прикута особлива увага з огляду на її виховний потенціал, який відіграв першорядну роль. Про це свідчить дискусія 1929–1931 рр. щодо літератури для дітей, яка «вирішувала питання про критерії якості дитячої книги; йшли суперечки: чи потрібна взагалі дитяча література» (Огар, 2015).

Ця нова література для дітей у середині 1920-х років рішуче засудила казку як жанр «дитячої літератури, бо вона відірвана від життя». Цю позицію гаряче підтримали українські педагоги, зокрема Е. Яновська, яка стверджувала, що «кожний педагог, що стоїть під прапором жовтневої рево-

люції, повинен насамперед повести наших маленьких вихованців не на «художнє» кладовище, покрите могилами відсталих героїв, а до художнього життя наших діяльних героїв буремної революції, бо саме ці герої, а не страшні образи народної творчості, запалють у дітях вогонь істинно революційного пафосу» (Яновська, 1923).

Але вже у середині 1930-х років твори з вигаданими подіями та персонажами, а отже, антропоморфізм та анімалізм, стали дозволеною частиною літератури для дітей. Казка зрештою перемогла, але дискусія та її результати не виключали з порядку денного класовість, партійність, соціальну та атеїстичну спрямованість літератури для дітей, того факту, що «нарешті дитяча література порвала з «Мурочкою» і «Мусенькою» й перейшла до «Дніпробуду» (Путилова, 1975).

Розглядаючи творчість знаних дитячих письменників цього періоду під кутом зору нашої теми, першим виділяємо письменника Миколу Трублаїні (М. Трублаєвський) (1907–1941), засновника окремого напрямку дитячої літератури – пригодницького, який багато уваги приділяв змалюванню флори й фауни нашої планети через художні образи. Він захоплювався журналістикою, працював кореспондентом на Далекому Сході. Це відрядження докорінно змінило життя М. Трублаїні – він «захворів» подорожуванням і Далеким Сходом, Північчю, Арктикою.

На основі побаченого й пережитого молодий журналіст починає писати пригодницькі твори для дітей: «Малий посланець» (1934), «Крила рожевої чайки» (1934), «Лактак» (1935), «Шхуна Колумб» (1940) та ін. У них він змальовує природу північних, арктичних країв, працю людей, що приїхали туди для освоєння цього краю, важкі умови життя корінних жителів цих місць – евенків, ненців, чукч, описує їхній традиційний побут і релігійні вірування, а також зусилля молоді модернізувати побут та культуру і висвітлює усі ці процеси в дусі пригодницької романтики. Письменник написав понад 30 творів для дітей різного віку.

М. Трублаїні увійшов також в історію української літератури як автор казок, оповідань і повістей для дітей, де головними дійовими особами виступають тварини. Це, передусім, оповідання «Волохан» (1934), яке входило до навчальної літератури й неодноразово перевидавано. У ньому розказано про дружбу ескімоського хлопчика Тико і собаки Волохана, якого хлопчик виростив із маленького цуценяти і який усіляко допомагає йому у життєвих перипетіях і труднощах. Так, ще маленьким цуциком Волохан урятував життя маленького Тико,

коли той перекинув на себе пусту бочку, а пізніше врятував хлопчика від ведмедя, захищав також від злого господаря і оленя з упряжки, врятував Тико і його старшого брата Умка, коли ті потрапили у хуртовину й замерзали у далекій тундрі. Їх єднає дружба, навіть любов, вони покладаються один на одного у нелегкому житті в умовах тундри, ризикованого і важкого заняття мисливством (Трублаїні, 1934). Цікавим є також оповідання «Пустуни на пароплаві» (1937), у якому автор змальовує поведінку і витівки двох мавпочок (Яшки і Машки), які опинилися на кораблі біля берегів Африки і мандрували на ньому морями і океанами. Автор описує їх із великою любов'ю і гумором, показує, що вони не лише пустують, а й рятують життя боцману, поливаючи його водою на розпеченій палубі, коли він утратив свідомість (Трублаїні, 1937).

Письменник написав також дві казки – «Мандри Закомарика» (1940) та «Продівчинку Наталочку та сріблясту рибку» (1940), які зараз можна знайти в Інтернеті. У «Мандрах Закомарика», якого автор називає «приборкувачем диких звірів», йдеться про маленького хлопчика, який рятував їх у скрутних ситуаціях, вивчив і розумів мову звірів, птахів, земноводних – жабки, мишки, горобчика, віслюка, вовка та інших, навчив їх співати й танцювати, а сам грав на сопілці і влаштовував вистави.

Поряд із М. Трублаїні в українській літературі для дітей можемо назвати й інших письменників. Розглянемо більш детально творчий доробок Олександра Копиленка (1900–1958), письменника-природознавця, глибокого дослідника природи та тваринного світу, майстра літератури для дітей та юнацтва, який працював у літературі впродовж 35 років, створив понад 40 книг. У 1934 р. О. Копиленко вперше публікує збірку оповідань «В лісі». У ній він оспівує природу рідного краю, розповідає про ліс у різні пори року, ознайомлює юних читачів із життям та звичками птахів та звірів України. Оповідання відразу ж здобули широку популярність. У 1948 р. книжку, доповнену новими оповіданнями, було перевидано під назвою «Як вони поживають». Письменник протягом усього життя доповнював та вдосконалював цей природничий цикл, і зрештою у 1961 р., уже після смерті письменника, твір було видано найповніше. Він сповнений великої любові до природи, до світу тварин (Копиленко, сайт. URL: <http://surl.li/leveli> (дата звернення: 05.10.2023)).

Для прикладу розглянемо декілька творів зі збірки О. Копиленка «В лісі» (1937), куди увійшли оповідання «Переполох» – про життя та звички тварин: миші, дятла,

білочки, зайчика, лисиці у зимовому лісі; «Їдальня для птахів» – про хлопчика Василька, що врятував синичку з кігтів шуліки та прихистив її у своєму домі, а потім із друзями влаштував взимку годівницю для птахів; «Покинута гніздо» – про те, як діти з цікавості розворушили гніздо кропив'янки, і пташки покинули його; «Галля» – про те, як хлопці у кропіві знайшли покинуте галченя, годували жуками та кониками й урешті-решт прихистили у своїй домівці; «Білочка» – про приручену вивірку і пригоду зі зниклою «кепкою», що віднайшлася у вивірчиній хатинці; «Хіба від нього так тікають?» – про те, як хлопці восени знайшли гніздо вужів, що зібралися зимувати; «Василь Сидорович та синичка-сестричка»; «Вовк і ковзанці»; «Як жуки мишу хоронили»; «Запасливий птах» та ін.

У багатьох оповіданнях збірок «В лісі» та «Як вони поживають» є наскрізні персонажі: оповідач Іван Калина, хлопчики Василько та його товариш Миколка. Вони люблять пташок, оберігають їх, узимку підгодовують, доглядають поранених. Зображення письменником їхньої добродійної та піклувальної діяльності носить яскраво виражений виховний характер щодо ставлення людини/дитини до живої природи.

Показова із цього погляду антологія української радянської дитячої літератури для дітей, яка має назву «Під сонцем Батьківщини», що вийшла у 1951 р. у видавництві «Молодь» і має 634 сторінки. У ній зібрано твори для дітей (загальною кількістю 250: вірші, оповідання, уривки з повістей) 47 українських письменників, багато з яких нині є визнаними класиками (Під сонцем Батьківщини, 1951). Твори, що зібрані в Антологію, були опубліковані у 1930–1940-х роках і поміщені під однією палітуркою дають змогу прослідкувати напрями й тенденції розвитку української дитячої літератури того періоду. Ми ж розглянемо лише дотичні до нашої теми. У загальній тематичній палітрі вони посідають досить скромне місце, але вони є. Серед них вірші П. Воронька (п'ять поезій про котика, зайчика, бичка, їжачка, чаплю) О. Кравець «Чарівна паличка» – про собаку Сірка, помічника маленького чабана у горах Осетії. Тут розповідь йде від імені собаки, який допомагає хлопчикові пасти отару, розділяє з ним усі негаразди, полегшує важку роботу. П. Панч в оповіданні «Малий партизан» розкриває роль песика Шарка, який допомагає хлопчикові Васильку пробратися до батька, який воює з «білими» і в кінці рятує Василькові життя. Тут же розміщено й оповідання М. Трублаїні «Волохан», про який йшлося вище.

Отже, на основі здійсненого аналізу констатуємо, що у ранньо-радянський та сталінський періоди в УРСР у дітей загалом хоча й недостатньо, але все ж формувалося позитивне ставлення до тварин, але починаючи з 1930-х і майже до кінця 1950-х років почала суттєво переважати суспільно-політична та соціально-економічна література.

Однак і тут були винятки. І до таких відносно художню творчість Василя Сухомлинського, де тема гуманного ставлення до тварин та докільля розкрита найбільш повно. Вона представлена у книзі «Я розповім вам казку... Філософія для дітей», укладачем якої є О. Сухомлинська (Сухомлинський, 2016). У книзі педагогічні бесіди та роздуми підкріплені тематичними художніми творами, які носять морально-етичний, виховний характер. Педагог розглядав оповідання і казки, насамперед, як художньо-ілюстративну частку етичного виховання.

Казки та оповідання В. Сухомлинського охоплюють дуже великий спектр тем щодо відповідального, гуманного, цивілізованого ставлення до природи, тварин, докільля. У багатьох оповіданнях педагог описує дбайливе ставлення до тварин, догляд за ними і надання допомоги, але наводить і негативні приклади. Так, у книзі поміщено 15 оповідань і казок про дбайливе ставлення до світу живого, піддаються осуду жорстокість, байдужість, виказану дорослими або дітьми по відношенню до тварин (11 оповідань); змалювано вірність і дружбу між твариною і людиною (11 художніх мініатюр), одухотворений рослинний і тваринний світ (10 оповідань), наголошено на необхідності збереження докільля (8 мініатюр).

Тож коли у другій половині 1960-х років через постать В. Сухомлинського спостерігаємо вплив художньої літератури на дитяче сприйняття ідей про гуманне ставлення до тварин, насамперед свійських і хатніх, то у 1970–1980-ті роки – стабілізації та стагнації – такі тенденції відсутні. Про це свідчить, насамперед, підручкова література для початкових класів, яка є камертоном, показником ідеологічної спрямованості літератури для дітей, яка потрапляла в шкільні підручники і де про тварин майже не йшлося.

Але потужним джерелом ознайомлення дітей зі світом тварин була дитяча періодика, зокрема дитячий журнал «Барвінок», який у 1970–1980-і роки мав наклад у 2 млн примірників. Безперечно, і це видання для дітей молодшого і середнього віку було перенасичене ідеологічним матеріалом, однак у ньому частіше, ніж у підручниковій літературі, поміщували тексти про природу, світ тварин, друкували поетичні і прозові

твори, присвячені цій тематиці. У деяких випусках журналу остання сторінка містила рубрику «Календар природи». Так, у номері 3 за 1978 р. зустрічаємо поезію Н. Забіли «Зайчикові пригоди» і оповідання Н. Спораденко «Будильник» про безпритульне кошеня, яке підібрав хлопчик і приніс додому, а мама зголосилася потримати його кілька днів, але так полюбила тваринку, що дозволила залишитись у сім'ї, мотивуючи це тим, що кошеня будило хлопчика кожного ранку до школи (Забіла, 1978). В оповіданні М. Фролової «Телеграма з лісу» читаємо про те, як учителька одного зимового ранку повезла дітей до лісу, вони взяли їжу для птахів і звірів, повісили годівнички і вирішили це робити постійно (Фролова, 1980). Але такого роду оповідання потрібно вишукувати, вони поодинокі й, звісно, не формували відповідального ставлення дитини до світу живого.

За роки незалежності українська література для дітей зазнала кардинальних змін: зникла повністю її ідеологічна спрямованість, насиченість суспільно-політичною тематикою, яка за радянських часів була однією з головних вимог її існування, вона наповнилася українознавчим змістом.

Прослідковуємо цей процес через навчальну літературу, передусім читанки, куди увійшли оповідання українських письменників про тварин. Так, у читанці для 4-го класу у розділі «Про нас самих» поміщено казки, вірші, байки, інсценівки відомих українських письменників О. Пчілки, І. Франка, Л. Глібова, де головними дійовими особами виступають звірі, але вони цінні не самі по собі, а за їх допомогою розкрито риси характеру людей/дітей (Савченко, 2015).

У тематичному розділі «Рідна країна. Світ природи» поміщено повість М. Вінграновського «Сіроманець» зі скороченнями, написану у 1977 р., але зовсім недавно включену до програми для 5-го класу з української літератури й розраховану на три заняття (Коваленко, 2018). У ній йдеться про дружбу між вовком на ім'я Сіроманець і хлопчиком Сашком. Головними героями цієї повісті є вовк, якому автор у традиціях народної казки надає людських рис і вчинків, одухотворює звіра, хлопчики Сашко та Андрійко, які виступають носіями добра, чуйного і піклувального ставлення до тваринного світу, до звірів, а злюю, ворожою силою є мисливці, насамперед Чепіжний, мстиві, жорстокі вбивці. Уже старого, самотнього, сліпого, завжди голодного і неприкаяного Сіроманця переслідує Чепіжний, щоб убити його, і вовк потрапляє у безвихідні для нього ситуації, коли смерть уже дихає йому в спину.

Але на допомогу приходять його вірний друг хлопчик Сашко, а згодом ще один хлопчик – Андрійко, і Сіроманець віддячує хлопчикам за доброту, рятує життя Андрійкові. Старий вовк помирає від старості, а не через людську злобу, він стає частиною природи, зливаючись із нею. Природа, оточуючий світ є рівноцінною дійовою особою повісті й завдяки високій зображальній майстерності письменника – міфологічній і художньо-поетичній – розкриває тісний зв'язок та невіддільність людини, тварини і природи. Лише у єдності й гармонії цих складників: доброти, уваги і поваги, поцінування всіх і кожного, а надто природи, а також слабких, старих, безмовних і беззахисних можна зберегти життя на землі. Ця повість, її зміст, висока художня цінність відіграють, на нашу думку, велику роль у приверненні уваги учнів до неприйнятності жорстокого, бездумного поводження з дикими та свійськими тваринами, виступає підмурівком у вихованні милосердного ставлення до тварин.

В останні роки виникли різні жанри літератури для дітей: фантастичний, історичний, реалістичний, пригодницький, детективний, фантазійний, їй притаманні нові функції (окрім інформаційної): комунікативна, розвивальна, розважальна. Вона дитиноцентрична, звертається до маленького читача. Відзначимо появу молодих і талановитих дитячих письменників, таких як І. Андрусак, Н. Бічуї, З. Мезантюк та ін., до них доєдналися «дорослі» письменники – М. і Т. Прохаськи, А. Кокотюха та ін.

Сучасні дослідниці сучасної української літератури для дітей Л. Овдійчук (2008), Е. Огар (2013, 2014) відзначили помітну тенденцію звернення українських дитячих письменників до найменших читачів і брак літератури для підлітків, науково-популярних творів, енциклопедичної та довідкової літератури. За змістовим наповненням також є певна прогалина щодо літератури про ровесників, повсякденне життя. Зауважимо, що сучасні дитячі письменники лише в останні роки почали приділяти увагу темі «діти і тварини». Так, наприклад, у видавництві Старого Лева у 2021 р. вийшли друком такі книжки: Г. Вдовиченко «36 і 6 котів-рятувальників» – четверта за ліком книжка про котячу службу рятувальників, які виручають тваринок із різних скрутних ситуацій; Є. Завалій «Місія «Порятунок»: ведмеді» – про пійману в лісі маленьку ведмедицю, яку примушують працювати у мандрівному цирку. Але до цирку приходять волонтери,

які рятують її від неволі, і вона має шанс вирости разом з іншими ведмедями у заповіднику; Л. Мовчун «Панда любить мандрувати» та ін. У цьому жанрі літератури для дітей досить багато перекладів українською зарубіжних письменників, які опанували цю тематику у попередні роки. В останні роки такої літератури побільшало: Е. Гірш «Собаки: від хижака до захисника» (2021); Л. Деніелс «Історії порятунку» (2019). Тему тварин висвітлено й через такий нині популярний жанр, як комікси. Наприклад, К. Каната. «Чі» – серія «Життя однієї киці» у 4 т. (2019); Е. Гірш. «Коти. Природа і піклування» (2021), «Собаки: від хижака до захисника» (2021) із серії «Наука в коміксах» та ін.

Традиційним залишається матеріал про світ живого в підручниках із літературного читання («Читанках») для учнів 2–4-х класів, хоча в програмах із літературного читання не поставлено завдання етико-екологічного і природоохоронного спрямування. Візьмемо для прикладу читанки авторства О. Савченко, які складено за тематичним принципом і відповідно до пір року. Так, у підручнику «Читанка для 2-го класу» (частина перша) основу другого розділу «Українські народні казки» становлять казки про тварин: «Вовк і козеня», «Рукавичка», «Лисиця та їжак», «Лисиця і журавель», «Дрізд і голуби». У розділі «Казки українських письменників» (друга частина) поміщено казки про тварин М. Трубляїні («Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку»), В. Каменчука «Як Лисичка голосок собі кувала», В. Сухомлинського «Соловей і Жук») (Савченко, 2002).

Висновки. Отже в українській літературі для дітей, що отримала повноцінний розвиток у роки незалежності, тема взаємодії дитини і тварини посідає значне місце. Розкрито погляди сучасних дослідників української літератури для дітей, які наголошують (і ми повністю поділяємо цю думку) на тому, що письменники звертаються переважно до найменших читачів, використовують фентезі, анімалізм та антропоморфізм, які сприяють вихованню у дітей любові і милосердя до світу тварин. На противагу утилітарно-прагматичній моделі постає відповідально-діяльнісна, відповідально-усвідомлена модель із морально-етичним підґрунтям. Ці напрями – ознайомлення і введення школярів у екоетичну проблематику, формування цілісного етичного світогляду щодо живої природи, живих істот і зокрема тварин означені як загальна тенденція, що триває.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинська Л.В. Формування у дітей ціннісного ставлення до тварин освітньо-виховними та художньо-образними засобами (кінець XIX – початок XXI ст.): дис. ... д-ра філософії : 011. Київ, 2023. 265 с.

2. Богданець-Білоskalенко Н. Проблема формування особистості у змісті підручників із читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.): монографія. Київ : Славутич-Дельфін, 2014. 150 с.

3. Міхно О.П. Підручники української мови і літератури часів української революції 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України. *Шкільна мовно-літературна освіта: традиції і новаторство: VII Волошинські читання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 травня 2019 р. / за заг. ред. Т.О. Яценко. Київ, 2019. С. 168–174.

4. Кришмарел В. Методико-методологічні проблеми підручників з предметів духовно-морального спрямування. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2014. Ч. 1. С. 195–203.

5. Ушинский К.Д. Родное слово для детей младшего возраста. Год второй : вторая после азбуки книга для чтения, с картинками в тексте. Изд. 128-е. Санкт-Петербург, 1914. С. 29–44.

6. Пата Л. Особливості становлення еколого-натуралістичної освіти в Україні на початку XX ст. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки*. 2011. № 10. С. 250–253.

7. Чорна Л. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів (1917–1919). *Архіви України*. 2006. № 1/6. С. 141–152.

8. Борисенко В.Й., Телегуз І.О. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії : навчальний посібник. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. 156 с.

9. Читанка: перша книга після граматики / уклад. Т. Хуторний. Вид. 3-є, доп. Київ : Вид-во Е. Череповського, 1917. 129 с.

10. Рідний край: читанка з малюнками для початкових нар. шк. Кн. 1 / улож. гуртом слобожан під керівництвом П. Ковалевського. Харків : Союз, друк. Б. Бенгіс, 1919. 119 с.

11. Грінченко Б. Українська граMATка: до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. 64 с.

12. Рідне слово: українська читанка: перша після граматики книга для читання / склали Б. та М. Грінченки. Київ : Укр. учитель, 1912. 176 с.

13. Грінченко Б. Розум та почування у живої тварі: оповіданнячка про розум та почування живої тварі / з кн. Роменса «Ум животных» та «Сто рассказов из жизни животных» попереказувала М. Загірня. Вид. 2-е. Київ : Поступ, 1918. 160 с.

14. Мовчун А. Борис Грінченко: з любов'ю до дитини та її світу. *Початкова школа*. 2013. № 11. С. 47–51.

15. Огар Е. Українська дитяча книга кінця XX – початку XXI ст.: літературно-видавничий «портрет» на тлі доби. *Studia o Książce i Informacji*. Wrocław, 2015. Т. 34. С. 95–108.

16. Яновская Э. Сказка как фактор классового воспитания. *Путь просвещения*. 1923. № 4. С. 55–95.

17. Путилова Е.О. История критики советской детской литературы, 1929–1936 гг. : учебное пособие / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. Ленинград : ЛГПИ, 1975. 100 с.

18. Трублаїні М. Волохан: оповідання. Харків ; Одеса : Дитвидав, 1934. 34 с.

19. Трублаїні М. Пустуни на пароплаві: оповідання. Харків ; Одеса : Дитвидав, 1937. 20 с.

20. Олександр Копиленко: життя та творчість. *Мала сторінка*. URL: <http://surl.li/level> (дата звернення: 05.10.2023).

21. Під сонцем Батьківщини : антологія української радянської літератури для дітей / редкол.: В. Бичко та ін. Київ : Молодь, 1951. 634 с.

22. Сухомлинський В.О. Я розповім вам казку...: філософія для дітей / уклад. і авт. вступ. ст. О.В. Сухомлинська. Харків : Школа, 2016. 576 с.

23. Забіла Н. Зайчикові пригоди. *Барвінок*. 1978. № 3. С. 10–11.

24. Спораденко Н. Будильник. *Барвінок*. 1978. № 3. С. 20–21.

25. Фролова М. Телеграма з лісу. *Барвінок*. 1980. № 1. С. 10–11.

26. Савченко О.Я. Літературне читання. Українська мова : підручник. Київ : Освіта, 2015. 192 с.

27. Коваленко Л.Т. Українська література. 5 клас : підручник. Вид. 2-е, доопрац. Київ : Освіта, 2018. 256 с.

28. Савченко О.Я. Читанка : підручник для 2 кл. : у 2-х ч. Київ : Освіта, 2002. 2 ч.

REFERENCES

1. Sukhomlynska L.V. (2023). Formuvannia u ditei tsinnisnoho stavlennia do tvaryn osvithno-vykhovnymy ta khudozhno-obraznymy zasobamy (kinets XIX – pochatok XXI st.): dys. ... d-ra filosofii: 011. Kyiv. 265 s. [in Ukrainian].

2. Bohdanets-Biloskalenko N. (2014). Problema formuvannia osobystosti u zmisty pidruchnykiv z chytannia dlia pochatkovoї shkoly (50-ti roky XIX st. – 50-ti roky XXst.): monohrafiia. Kyiv: Slavutych-Delfin. [in Ukrainian].

3. Mikhno O.P. (2019). Pidruchnyky ukrainskoi movy i literatury chasiv ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. u fondakh Pedahohichnoho muzeiu Ukrainy. Shkilna movno-literaturna osvita: tradytsii i novatorstvo : VII Voloshynski chytannia : materialy vseukr. nauk.-prakt. konf., 17 trav. 2019 r., Kyiv / In-t pedahohiky NAPN Ukrainy ; za zah. red. T.O. Yatsenko. Kyiv, 168–174. [in Ukrainian].

4. Kryshmarel V. (2014). Metodyko-metodolohichni problemy pidruchnykiv z predmetiv dukhovno-moralnoho spriamuvannia. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*. Uman, 1, 95–203. [in Ukrainian].

5. Ushynskiy K.D. (1914). Rodnoe slovo dlia detei mladshago vozrasta. Hod vtoroi : vtoraiia posle azbuky kn. dlia chtenyia, s kartynkami v tekste. Yzd. 128-e. SPb., 29–44. [in Russian].

6. Pata L. (2011). Osoblyvosti stanovlennia ekoloho-naturalistychnoi osvity v Ukraini na poch. XX st. *Nauk. zapysky. Psykholoho-pedahohichni nauky / Nizhyn. derzh. un-t im. Mykoly Hoholia*, 10, 250–253. [in Ukrainian].

7. Chorna L. (2006). Rozvytok pryrodookhoronnykh idei u period diialnosti ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917–1919). *Arkhivy Ukrainy*, 1, 141–152. [in Ukrainian].

8. Borysenko V.Y., Telehuz I.O. (2012). Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921–1934 rokakh: yevropeiski tendentsii ta radianski realii : navch. posib. / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, In-t ist. osvity. Kyiv : NPU im. M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
9. Chytanka (1917) : persha kn. pislia hramatky / uklad. T. Khutornyi. Vyd. 3-tie, dopov. Kyiv : Vyd-vo E. Cherepovskoho. [in Ukrainian].
10. Ridnyi kraj (1919) : chytanka z maliunkamy dlia pochatkovykh nar. shk. Kn. 1 / ulozh. hurtom slobozhan pid keruvanniam P. Kovalevskoho. Kharkiv : Soiuz, druk. B. Benhis. [in Ukrainian].
11. Hrinchenko B. (1907). Ukrainska hramatka : do nauky chytannia y pysannia. U Kyievi : Vik. [in Ukrainian].
12. Ridne slovo (1912) : ukr. chytanka : persha pislia hramatky kn. dlia chytannia / sklaly B. ta M. Hrinchenky. Kyiv : Ukr. Uchytel. [in Ukrainian].
13. Hrinchenko B. (1918). Rozum ta pochuvannia u zhyvoi tvari : opovidaniachka pro rozum ta pochuvannia zhyvoi tvari / z kn. Romensa «Um zhyvotnykh» ta «Sto rasskazov yz zhyzny zhyvotnykh» poperekazuvala M. Zahirnia. Vyd. 2-he. Kyiv : Postup. [in Ukrainian].
14. Movchun A. (2013). Borys Hrinchenko: z liuboviu do dytyny ta yii svitu. *Pochatkova shkola*, 11, 47–51. [in Ukrainian].
15. Ohar E. (2015). Ukrainska dytiacha knyha kintsia XX – pochatku XXI st.: literaturno-vydavnychi «portret» na tli doby. *Studia o Ksiązce i Informacji*. Wrocław, 34, 95–108. [in Ukrainian].
16. Ianovskaia E. (1923). Skazka kak faktor klassovoho vospytanyia. *Put prosveshcheniya*, 4, 55–95. [in Russian].
17. Putylova E.O. (1975). Ystoryia krytyky sovetskoï detskoï lyteratury, 1929–1936 hh. : ucheb. posobyie / Lenynhr. hos. ped. yn-t ym. A. Y. Hertseny. L. : LHPY. [in Russian].
18. Trublaini M. (1934). Volokhan : opovidannia. Kharkiv ; Odesa : Dytvydav. [in Ukrainian].
19. Trublaini M. (1937). Pustuny na paroplavi : opovidannia. Kharkiv ; Odesa : Dytvydav. [in Ukrainian].
20. Oleksandr Kopylenko : zhyttia ta tvorchist / za materialamy <http://www.chl.kiev.ua/>. Mala storinka : sait. URL: <http://surl.li/lveli> (data zvernennia: 05.10.2023). [in Ukrainian].
21. Pid sontsem Batkivshchyny (1951) : antolohiia ukr. radian. lit. dlia ditei / redkol.: V. Bychko ta in. Kyiv : Molod. [in Ukrainian].
22. Sukhomlynskyi V.O. (2016). Ya rozpovim vam kazku... : filosofiiia dlia ditei / uklad. i avt. vstup. st. O. V. Sukhomlynska. Kharkiv : Shkola. [in Ukrainian].
23. Zabala N. (1978). Zaichykovi pryhody. *Barvinok*, 3, 10–11.
24. Sporadenko N. (1978). Budylnyk. *Barvinok*, 3, 20–21. [in Ukrainian].
25. Frolova M. (1980). Telehrama z lisu. *Barvinok*, 1, 10–11. [in Ukrainian].
26. Savchenko O.Ya. (2015). Literaturne chytannia. Ukrainska mova : pidruch. dlia 4 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Kovalenko L. T. (2018). Ukrainska literatura. 5 klas. : pidruch. dlia zakl. zah. sered. osvity. Vyd. 2-he, dooprats. Kyiv : Osvita. [in Ukrainian].
28. Savchenko O.Ya. (2002). Chytanka : pidruch. dlia 2 kl. : u 2 ch. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.10.2023.
The article was received 05 October 2023.